

TANULMÁNYOK

Káldos János¹

Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály – Kozma János: Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/I.

Könyvismertető

Az unitárius egyházon és néhány tucat irodalomtörténészen, könyvtörténészen és történészen kívül bizonyára nagyon kevesen ismerik Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, id. és ifj. Kozma Mihály, Kozma János és Gergely, illetve Bartók János nevét. Pedig nagyon fontos szerepük volt a magyarországi és erdélyi történetírás és történelmi tudat kialakulásának folyamatában és az erdélyi unitárius egyházzal kialakított történelmi kép megformálásában. Ők gyűjtötték össze az erdélyi unitárius egyház történetére vonatkozó forrásokat, és ők írták meg 1750 és az 1810-es évek második fele között – a korszak tudományos elvárásainak megfelelően – latinul az unitárius egyház történetét főlíométerű kötetekben. A művet Márkos Albert, a kolozsvári unitárius főgimnázium latintanára fordította magyarra, az első könyvet 1942-ben, a másodikat 1945-ben. A harmadik kötet fordítását 1949. október 29-én, néhány héttel halála előtt fejezte be. A fordítás kéziratos kötetei a Magyar Unitárius Egyház kolozsvári nagykönyvtárában találhatóak. A latin kézirat első két könyvének nyomtatott kiadása 2002-ben

¹ KÁLDOS János (1955) nyugalmazott könyvtáros. Az MTA Könyvtárában, a SOTE Egészségügyi Menedzserképző Központjában, majd 2000-tól az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott könyvtárosként. Foglalkozott a digitalizálás elméletével és gyakorlatával (pl. a Magyar Elektronikus Könyvtár fejlesztésével). Az OSZK különgyűjteményének igazgatója, majd az OSZK általános főigazgató-helyettese volt 2019-ig. A régi magyar irodalmon belül foglalkozott a régi unitárius kiadványokkal, közreadta a *Unitario-ecclesiastica historia Transylvaniae. Liber I-II-t.*

a Bibliotheca Unitariorum sorozatban jelent meg.² Az első könyv magyar nyelvű kiadására 2005-ben,³ a másodikéra 2009-ben kerülhetett sor.⁴ A harmadik kötet első része 2018-ban, a vallásszabadság évében, Magyar Unitárius Egyházunk fennállásának 450. évében jelent meg *A Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* sorozat 4/3/1 köteteként. A kiadvány fontosabb adatai:

- Cím: Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály – Kozma János: AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ TÖRTÉNETE III/I.
- Fordította: Márkos Albert
- Terjedelem: XII, 1244 oldal
- Szerkesztők: A fordítást a latin eredetivel egybevetette és kiegészítette Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár Lehel
- Kiadók: Magyar Unitárius Egyház; Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete; Országos Széchényi Könyvtár
- Támogatók: Emberi Erőforrások Minisztériuma; Külgazdasági és Külügyminisztérium; Reformáció 500 Emlékbizottság; Az Unitárius Lelkeszek Országos Szövetsége
- Megjelenés: Budapest–Kolozsvár, 2018 (A vallásszabadság évében, Magyar Unitárius Egyházunk fennállásának 450. évében)

A kötet Bálint Benczédi Ferenc püspök *Az Olvasóhoz* szóló bevezető gondolatai után a következőket tartalmazza:

- Előszó a nyájas olvasóhoz, az unitáriusok elsiratása
- I. Fejezet. Az Unitárius és Református templomok válsága
- II. Fejezet. Rákóczi Ferenc fejedelem fölkelése, a rákövetkező kiengesztelés és a tíz évig tartó vallásbéke

² János KÉNOSI TÖZSÉR, István UZONI FOSZTÓ, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*. Liber I–II. Volume IV/1–2., ed. by János KÁLDOS, intr. by Mihály BALÁZS, rev. Miklós LACZKOVICS, Bibliotheca Unitariorum vol. IV/1–3. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

³ Kénosi Tözsér János, Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, ford. Márkos Albert, a bev. tan. írta és a fordítást a lt. eredetivel egybevetette Balázs Mihály, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/1. (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005).

⁴ Kénosi Tözsér János, Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, ford. Márkos Albert, a fordítást a lt. eredetivel egybevetette Balázs Mihály, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, térképeket készített Elekes Tibor, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/2. (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009).

- III. Fejezet. A kolozsvári unitárius egyház üldöztetései.
- IV. Fejezet. Az unitáriusokat kizárják minden hivatalból, méltóságból és tisztségből, s így a világi jövedelmek élvezéséből is
- V. Fejezet. Néhány külön eklézsiának, mint a tordainak, hévízinek, szentháromságinak, kálinak, gálfalvinak és sinfalvinak sanyargatása
- VI. fejezet. A kolozsvári városi unitárius iskola sorrendben a harmadik, a Magyar utca északi során s részben megsemmisítése
- VII. Fejezet. A kolozsvári unitárius iskola igazgatói, tanárai, főnökei és az eklézsia papjai a XVIII. században
- Függelék a következő VIII. fejezethez (Egyházi rendtartás – *Disciplina ecclesiastica*)
- IX. Fejezet. Mely tartalmazza az 1641. évtől a fölszentelt papok névsorát
- A Kozma Mihály-féle kolozsvári kézirat öt kötetének áttekintő, részletes tartalomjegyzéke
- Mutatók
 - Személynévmutató
 - Helynévmutató
 - Az unitárius zsinatok hely szerinti mutatója
 - Az unitárius zsinatok időrend szerinti mutatója
 - A tárgyalt művek szerzők szerinti mutatója
 - A tárgyalt művek cím szerinti mutatója
- Képek
- Útmutató az Olvasónak – A História keletkezéstörténete

A nyolcadik fejezet a szerkesztők döntése alapján egy külön kötet lesz (*A XVIII. században működő püspökök, zsinatjaik és viselt dolgaik, továbbá az ő püspökségükhöz fűződő egyházérdekű események. A 18. századi unitárius püspökök, zsinatok és határozatok aktái 1701-től*), amely *Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/II.* címmel jelenik majd meg (1227.).

Elolvasva a művet elfogott a félelem, hogy lehet-e egyáltalán és tudok-e olyan ismertetőt tartani⁵ és írni, amelynek nem az a célja, hogy ismertesse az erdélyi unitárius egyház 18. századi harcait, kiszolgáltatottságát és a hívek szenvedését, hanem az, hogy megfelelően mutassam be e szerteágazó, bonyolult művet. Lehet-e érzékeltetni monumentalitását, erényeit, gyengeségeit, íróit, életüket, történelemszemléletüket, a mű sok rétegét, adatgazdagságát, stílusát, a fordítás

⁵ A kötetet két alkalommal mutattam be. Először Kolozsvárott a kötet megjelenésekor, majd az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapesten.

virtuozitását? Lehet-e róla mint szigorú értelemben vett történetírói teljesítményről írni?

Az alábbi gondolatok az első benyomások alapján alakultak ki, és tovább érlelve kissé átdolgozva második kísérletként, a könyvbemutatón elhangzott előadásokra épülve fogalmazódnak meg, még mindig csak kísérletként.

Nagyon nehéz feladat az éppen bemutatandó kötetről beszélni és írni. Csak néhány okot említenék:

1. Az unitárius egyháztörténetként ismert Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István⁶ és a Kozma család tagjai által írt kéziratos munka közel hetven év alatt jött létre.
2. A szöveg bonyolult története sem hagyható figyelmen kívül, s ennek későbbi rövid bemutatása is talán meggyőző érv lesz a feladat nehézsége mellett.
3. A történetírók különböző szerepekben és helyzetekben tűnnek fel a szövegben: egyszerre történetírói, narrátorai, kortársai, megfigyelői, résztvevői és aktív szereplői az elbeszélte történetnek.
4. Egy több ezer oldalas, főleg latin nyelvű munka magyar nyelvű fordításának egy részét, mégpedig a III/I. részt tartalmazza a bemutatandó kötet.

Gondolatmenetemet az unitárius egyháztörténet szerzői által is használt két fogalomra építem: a szerzők magukat *continuator*nak nevezték, feladatukat és művüket pedig a *continuation*nak tartották.

A múlt idő a legnagyobb történelmi szervező erő.⁷ A múlt eseményeinek, folyamatainak megismerése, megnevezése, értelmezése és a köztük lévő kapcsolatok lehetséges konstruálása, rekonstruálása maga a történetírás. A történetírói munka – bizonyos tekintetben – véget nem érő szembesülés a múlt eseményeivel, folyamataival, a társadalom, a természet, a technika, a kultúra mozgásaival. A múlt idő kényszerít a történet állandó folytatására, a történelem újraértelmezésére a posztmodern történelemelmélet szerint is. A *continutio historiae* jelensége azonban a középkori történetírói, egyháztörténet-írói hagyományban is je-

⁶ Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István történetírói teljesítményét Balázs Mihály értékelte az első kötethez írt tanulmányában (*Az erdélyi unitárius egyház története keletkezése és forrásai*).

⁷ CORFIELD, Penelope J., *Time and Shape of History* (New Haven and London: Yale University Press, 2007).

len volt. Beda Venerabilis,⁸ Rufinus⁹ és számtalan példa található rá a germán és angol történetírói hagyományban¹⁰. E szemlélet mindig egy adott jelenség kezdetéről, eredetéről (in principio, de ortu, de origine, a nativitate Christi stb.) és változásának folyamatáról (de progressu, de cursu, procuru stb.) szól.

A kora újkori történetírás is erre a lineáris történelemszemléletre épült, és az unitárius egyháztörténet-írók is kapcsolódnak ehhez a történetírói hagyományhoz.¹¹ A *continuatio* jelentése az unitárius egyháztörténet-írók számára azonban nemcsak az idő megállíthatatlan haladásának megragadása volt, hanem a 18. század közepére az unitárius egyháztörténet-írók munkája során kialakult történetíró módszer, gyakorlat, hagyomány folytatása is volt. A *continuatio* módszere a kulturális kontinuitás egy lehetséges eseteként¹² az anyaggyűjtés, másolás, kiegészítés, értékelés, elbeszélés újra és újra megvalósítandó ciklusát jelentette. Jelen kötetünk alkotói is folytatták az unitáriusok 16. és 17. századi történetét megíró Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István munkáját, s elbeszélnek egyházuk 18. századi történetét.

Kénosi Tőzsér társaival együtt jelentős anyagot gyűjtött össze, és megírta a 16. századi unitarizmus történetét. Kézirata azonban elveszett. Uzoni Fosztó István lemásolta Kénosi művét, több fejezettel és sok kisebb nagyobb részlettel, adattal kiegészítette azt, majd megírta a 17. század történetét és belekezdett a 18. század történetébe is. Bartók János lemásolta Uzoni kéziratát, majd további adatokkal egészítette ki azt. Kozma Mihály lemásolta Kénosi művét, majd lemásolta Uzoni kiegészítéseit, és beillesztette azokat a Kénosi-féle kéziratról másolt szövegbe, kiegészítette saját adatgyűjtéseiből származó adatokkal, és folytatta az unitárius egyház 18. századi történetének írását. Kozma János lemásolta az előbbieket, és tovább gyűjtötte és másolta a történelmi forrásokat.

⁸ Beda VENERABILIS, „*Historia Ecclesiastica gentis Anglorum Continuatio*”, 731 p. C. n. https://la.wikisource.org/wiki/Historia_Ecclesiastica_gentis_Anglorum_-_Continuatio, megnyitva 2020. január 16-án.

⁹ Rufinus lefordította Kaiszareiai Euszebiosz *Historia Ecclesiastica* művét és folytatta Nagy Konstantin uralkodásától I. Theodosius haláláig. Művét 402-ben vagy 403-ban adták ki. https://en.wikipedia.org/wiki/Tyrannius_Rufinus, megnyitva 2020. január 16-án.

¹⁰ *Historia Dunelmensis ecclesiae*. A durhami egyház története. https://en.wikipedia.org/wiki/Libellus_de_exordio, megnyitva 2020. január 16-án.

¹¹ A Ráday Gyűjtemény 279–280 § 3. *Continuatio Historiæ Instaurationis Ecclesiæ Szentmártonkátensis*. Szentmártonkátai templom alapkövetételéről a prédikátor beszámolója 1784. júl. 11. Ráday Gyűjtemény 280–285 § 4. *Continuatio Historiæ Instaurationis Jászberényiensis*: Jászberényi eklézsia történetének folytatása.

¹² CORFIELD, *Time and Shape...*, 33.

A *continuatio* e sajátos módszere miatt az egyháztörténet szöveggyománya több ágra szakadt és nehezen követhető,¹³ néha még az összes szöveget ismerők és velük dolgozók számára is. Márkos Albert Kozma János másolatából fordított, de összevetette Kozma János másolatát Kozma Mihály szövegével is. Kozma János meg is különbözteti a Kozma Mihály-féle „Originalis” és „Copia” fogalmát.

A történetírói módszer állandó volt, de az egyes másolatok (*copia*) betekintést adnak az egyes *continuatorok* eltérő forráskezelésébe, forrás- és tényértékelési módszereibe. Egyszerre láthatjuk a monumentális történetírói művet és az egyes *continuatorok* személyes munkáját, hozzáállását, elődeihez és a forrásaikhoz való viszonyát, történetírói attitűdjét.

Jól jellemzik az unitárius egyháztörténet lezáratlanságát a történetírók ki- szólásai. Mikor Kollonich Lipót bíboros 1699-ben levélben támadást intézett az unitáriusok ellen, az egyháztörténet-írók hosszasan idézik leveleit, majd az unitáriusok válaszdokumentumait is. A másolatok után Kozma Mihály leírja, hogy megpróbálta a teljes dokumentációt összeszedni, de nem sikerült neki. A következővel zárja a gondolatsort: „A többit, ha valaki valahol megkapja, ide iktassa be” (31. o.). Kozma János megjegyzése a szerkesztés nyitottságán túl, az olvasóhoz szólva még az olvasás nyitottságát is megengedi: „Most pedig lássuk a torockai völgyből származó, unitárius hitét megtagadó ádámosi unitárius Rác János pap emlékiratát. . . , s még néhány más dolgot, ami a rákövetkező sorokban van hozzáfűzve. Ha tetszik, olvasd el: nekem kedvem volt ideiktatnom.” (450.)¹⁴

A folyamatos folytatás történetírói módszere, dinamizmusa, nyitottsága, befeketlensége kizárta a szöveg rögzítését jelentő nyomtatott példány megjelenését.¹⁵

¹³ Az unitárius egyháztörténet szöveggyomány összefoglalásai: KÁLDOS János, „Egy fejezet az unitárius egyháztörténet-írás történetéből”, in JANKOVICS József (szerk.), *Klaniczay-emlékkönyv* (Budapest: 1994), 386–397.; BALÁZS Mihály, „Az erdélyi unitárius egyház története, keletkezése és forrásai”, in *Az Erdélyi Unitárius Egyház története I.*, (Kolozsvar: 2005), XIII–XXXIV. Hoffmann Gizella újabb adatokkal pontosította a kialakult képet a jelen kötetben (1230–1231.).

¹⁴ [MA] A kolozsvári kéziratból az egész hiányzik. [Szerk.] Kozma János másolata a székelykeresztúri példány 385. és 386. oldala között található, oldalszám nélkül. Modern levéltári számozása 205v–212r. A szövegrész fejléce: *De Fatis Johannis Rátz Apostatae et adnexis*. ‘Az aposztata Rác János sorsáról és a további dolgairól.’ Címe: *Rövid beszélgetés egy unitarius és unitariusbol katolikussá lött Attyafiai között*, Kolozsvar, 1763., MsU 80/G. A kézirat címlapján: *Ádámosi pap, Rác János munkája*. Bartók János másolatából is hiányzik ez a rész.

¹⁵ Egy csendes megjegyzés: A jelen kötet szerkesztői Márkos Albert fordítását használták alapszöveggként (lemásolták) és összevetették az összes ismert kézirattal és egyéb forrá-

Az egyháztörténet másolatainak elkészítése a történetírói hagyomány folytatásaként, a múlthoz való viszonyt fejezi ki.

A continuator tehát egyszerre adatgyűjtő, másoló, történetíró, értékelő, szerkesztő. Az erdélyi unitárius egyház 18. századi történetének nagy részét író Kozma család tagjainak tevékenységében a *continuatio* kényes egyensúlyon alapuló munkamódszere eltolódott az anyaggyűjtés és másolás felé. Másoló munkájuk eredménye az unitárius egyháztörténet monumentális korpusza. Aktív forrásgyűjtő tevékenységüknek köszönhetően pedig egyre több forrás került a szövegbe rövid kommentárral vagy anélkül. Néhol pusztá adattá válik a mű. Például a II. fejezet szinte csak forrásközlésből áll (45–80.). Előbb Friedrich Adolf Lampe művét¹⁶ idézi az 1700-as évről, majd teljes egészében közli a Munkács várában kiadott, *Recrudescunt* címmel ismert kiáltványt és a hozzá csatolt levelet (46–55.). A II. szakaszban a szatmári béke másolata olvasható (57–68.), majd a III. szakaszban VI. Károly hivatalos dokumentumainak másolatai szerepelnek (73–79.). Nem a történetíró, hanem maguk a források írják a történetet. A narratíva főbb elemei bontakoznak csak ki, maga a mű még a narratív rendszer kialakítása előtti, ún. protonarratíva állapotban van.

A másolásnak, a másolatok létrehozásának több funkciója volt. A másolatban lehetőséget láttak a múlt egy részletének megőrzésére, emlékezetben tartására („elkövetkezendőkben olyanokat írtunk le, az örökké tartó emlékezetben megmaradás okául” [159.]; „De mivel annak mása nem volt kezemnél, mikor azt a püspököt tárgyaltam, azt akkor, legalább emlékezetnek okáért, odaiktatni nem volt módomban. Jónak láttam azért azt a kíváncsiak kedvéért most ideírni...” [763.]; „Az előzőekhez emlékezetnek okáért még hozzávehetjük azt az Útitervet, melyet II. József császári-királyi szent Fölsége Erdély Nagyfejedelemség meglátogatása alkalmával követett” [858.]; „9247. sz. Az emlékezetben maradás céljából szabadjon közölni...” [878.]). Minden másolat lehetőséget biztosított a publicitás, a disszemináció növelésére („célunk az, hogy akkori idők embereitől származó megfigyelésekből és a hivatalos dokumentumokból néhányat közzé tegyünk” [84.]). Egy-egy tény, forrásdokumentumok másolata az unitárius sérelmi politika érvrendszeréhez szolgáltatott biztos alapot.

sokkal és kiegészítették azt. Joggal tekinthetők e hatalmas munka continuatorainak, azonban a nyomtatott kiadás le is zárja a további *continuatio* lehetőségét.

¹⁶ LAMPE, Friedrich Adolf, [DEBRECENI EMBER Pál], *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania* (Utrecht: 1728).

Az adatgyűjtés, a források összegyűjtése szervezeten történt, ahogy az első kötet bevezetője és az anyaggyűjtés megmaradt töredékei, valamint az egyháztörténet kötetei alapján rekonstruálható.¹⁷

Az ismertetendő III/I. kötet a források rendkívül széles spektrumát használja. Az első kötetben Balázs Mihály áttekintette az unitárius egyháztörténet-írók által használt nyomtatott forrásokat.¹⁸ Az írásbeli források típusairól részletesen tájékozódhatunk *A tárgyalt művek cím szerinti mutatójából* (1117–1168.). Az alábbiakban csak néhányat emelek ki: hivatalos iratok (országgyűlési iratok, memorandumok, memoriale, iratkötegek, feliratok, leiratok, határozatok); egyházköri jegyzőkönyvek (pl. *Protocollum Unitariae Ecclesiae Comitatis Albensis*); iskolai fasciculusok (*Fasciculus rerum scolasticarum*); hivatalos vizsgálati jegyzőkönyvek, nyomozólevelek; idézőlevelek; pápai bullák; II. Józsefnek átadott egyházi iratok; II. József erdélyi utazásának terve és napi élelmiszer-szükséglete (601–608.); levelek; naplók: Kissolymosi Gálffy György naplója (293.);¹⁹ Timothi Dániel kolozsvári polgár naplója (56.) (1705-ről szóló bejegyzés);²⁰ emlékiratok: Rácz János emlékirata [450.]; Agh István és II. József találkozása Kolozsvárott 1773. június 26-án [555–559.].

A hagyomány („hagyomány”, „szájhagyomány”, „őseink évről-évre szálló szájhagyomány”, „a nagyapák emlékezete szerint”) kiapadhatatlan forrása az unitárius egyháztörténet íróinak, különösen Kozma Mihálynak és Kozma Jánosnak.

„Kolozsvári öreg emberek elbeszéléséből hallottam, hogy a cinteremben az unitárius könyvek azután, hogy meggyújtották, még harmadnap is égtek. Láttam magam is egypár félig égett kéziratot, amiket, mikor már a felügyelet szigorúsága alábbhagyott, a lángok közül kiragadtak. A templomban őrzött könyvek közül a reformáció előtti időből valókat a püspök visszaadta az eklézsiának, a többi 170-et, mások szerint 270-et halomba rakva, elégettette. Így veszett ott annyi tudományos unitárius férfi fölbecsülhetetlen értékű kézírata, s azonkívül nagy szellemek nyomtatott emlékművei, amelyek az eklézsiák helyreállításának történetéről szóltak. Item fuit in nobis quanta ruina civis? ‘Mekkora romlásunk fekszik e

¹⁷ KÁLDOS János, *Egy fejezet...* 386–397.

¹⁸ BALÁZS M., *i. m.*

¹⁹ [Szerk.] *Unitárius Napló*, Kissolymosi Gálffy György 1734–1765-ben volt lelkész Hévízen. ... A naplót Kozma Mihály kivonatából ismerjük, jelen tudomásunk szerint csak az *Egyháztörténet* kézírataiban maradt fenn. (293.) Gálffy György naplóbejegyzése saját halála napjáról – az eset részleteiről fia és a köri jegyző szóbeli elbeszéléséből idéznek.

²⁰ [Szerk.] *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*. ‘Magyarország és Erdély történetének krónológiai vázlata.’ Kolozsvár, 1764.

hamvak alatt!” Kozma Mihály a következő teszi hozzá: „[Szájhagyományról ezzel némileg ellentétes értesüléseim vannak. Eszerint mindazon könyveket, melyek az 1500-as években a reformáció előtt jelentek meg, két vagy három megrakott szekéren átvitték a katolikusokhoz, minthogy azok a katolikusoktól a templommal és iskolával kerültek volt az unitáriusokhoz. Ezt nekem Koncz Boldizsár szentgyörgyi pap beszélte, ki a könyveknek a katolikusok által történt kiválogatásakor és elvitelekor maga is ott volt. A templom cintermében pedig mind csupa énekeskönyveket égettek el a katolikusok. Megengedték volna e könyvek elvitelét, de az unitáriusok úgy vélekedvén, hogy ez a kár semmi a templom elvesztéséhez képest, szántszándékkal ott hagyták. Én legalább így hallottam.”] (93.)

A szóbeliség egyéb rétegeiből is bőségesen merítenek a történetírók. A történelmi szereplők szóbeli elbeszéléseire (oral history) gyakran hivatkoznak („Hogy azután az unitáriusok miképpen nyertek szabadságot iskolaszervezésre, arról okmányunk nincs. Szentábrahám beszélte, hogy az iskolát hamvaiból ő élesztette föl, a telket saját pénzén vásárolt kerítéssel vette körül.” [673.]). A mindennapi hírterjesztés különböző formái is gyakran megjelennek („beszélnek”, „mondják”, „híresztelik”, „általánosságban azt beszélték”). A pletykák és az álhírek is részét képezik a mindennapok narratívájának, s a történetírók sok helyen hivatkoznak rá, illetve idézik fel őket („Mindazáltal a katolikusok, legkivált a Szeredaiak, nem szüntek meg pletyka beszéddel, különféle fenyegetőzéssel és folytonos, üres fenekedéssel tovább zajongani.” [349.]; „Nem hallgathatjuk el itt egy merényletét a sátánnak, ki eszközéül Nemes Nemzetes Némethi római katolikus, kolozsvári jelentéktelen polgárt választotta ki. Ennek az embernek volt arcája bőre e férfiúról [K]. ti. Szentábrahámiról] hazug lélekkel azt a hírt terjeszteti, hogy Szentábrahám olyan álmodást látott, mintha kutya alakot öltött volna, mely a napot ugatta. Ez álomhoz azt a magyarázatot fűzte ez a hitvány ember, hogy Szentábrahám akkor ugatott a napra, mikor a szentháromság ellen tanított.” [714.]).

Már az előzőekben is láttuk, hogy a szóbeli hagyományból származó információkat szembesítik egymással, kiegészítik őket. Különösen érdekes részlet, mikor a hagyományból származó példázatszerű történetet a történész – egy megjegyzésben közölt adattal kiegészítve – történelmi tényé alakítja. Az Olt melletti hévízi események ismertetése közben hangzik el a három ács története: „Egyszer három ács az udvarban dolgozott. Este tűzrevaló forgácsot vittek magukkal. Ezért megvádolták, letartóztatták, s néhány napig fogva tartották őket. Ezalatt állandóan unszolták, hogy térjenek át [K]. ti. a református hitre]. Egyiküket két fia arra buzdította, hogy csak tartson ki az evangéliumi igazság mellett.

Atyánk, tették hozzá, még ha annyira megvernek is, hogy kenyérkeresetre többé képes nem leszel, mi téged öreg, törődött korodban eltartunk. Kettejüket tehát oly kegyetlenül elverték, hogy alig tudtak feltápázkodni s elmenni. Egyikük azóta is gyakran panaszkodott, hogy ő azt a verést teljesen soha ki nem heveri. Pedig róluk általánosságban azt beszélték, hogy nem voltak tolvajok, hanem tisztességes, becsületes hírben álltak, sőt éltük végső leheletéig dicsérte mindenki.” (307.) Az általános, mesei jellemzőket is tartalmazó, a hitükért szenvedést vállaló általános példát egy történetírói megjegyzés átalakítja személyes példázattá, történelmi tényé: „[:E három ember neve: Jancsó György, ki áttéréssel váltotta meg magát, Jakab Mihály és Bartha Mihály, kik elszenvették a börtönt és Jézus Krisztus hitében megmaradtak.:]” (308.)

Rendkívül sok apró adat, a mindennapi életből vett történet gazdagítja, színesíti, árnyalja az unitárius egyház 18. századi történetét.

A kolozsvári jezsuita színjátszás és röpiratok politikai szerepéről és hatásáról az unitárius felekezet nézőpontjából tartalmaz egy apró adatot a kötet a piactéri Nagytemplom 1716-ban történt elvétele előkészítő időszakról: „a jezsuiták színdarabokban nem egyszer s nem is egyhelyt, az odacsődített unitáriusok nagy szívfájdalmára, hozták gyalázkodva nyilvánosságra ezt a történetet, és piszkoló-dó írásaikban örökítették meg”²¹ (83.).

A Szentábrahám Lombard Mihályról készült portré történetéről színes adatot gyűjtöttek történetíróink. „Hogy hírneve mekkora volt mindenfelé, s mennyire vágyott őt, a nagy Szentábrahámot, látni mindenki, erre bizonyosság az az értesülés, amit biztos forrásból merítettem. Volt egy festő, ki arképeket (különösen portrékat), szokott volt festeni s árulgatni. Ez egyszer meglátta őt, amint Kolozsvár utcáin botjára támaszkodva sétált. Mindjárt lefestette, sokszorosította, s a képecskéket fölvitte Bécsbe. Ott eleinte olcsón adta, de mikor látta, mennyire tetszik mindenkinek, egy rhénes forinton adta darabját. Ahogy ezt meghallotta a mostani uralkodó, II. József császár, akkor még fiatalember, megjelent ő is, hogy vásároljon egyet. De akkorra már mind szétkapkodták volt, s így mástól kellett egyet a maga számára megváltania.”²² (701.)

A 18. századot szokás a „formálódó történelmi tudat” korszakának nevezni, amelyben még nincs világos határ forrás és elbeszélés, történet és történelem kö-

²¹ EGYED Emese, „Színházi jellegű kultúra a XVIII. századi városban”, in DÁNÉ Tibor Kálmán, EGYED Ákos, SIPOS Gábor, WOLF Rudolf, szerk., *Kolozsvár 1000 éve* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, 2001), 132–134.

²² A kép után Jakab Elek is nyomozott. JAKAB Elek, „Szent-Ábrahám Lombard Mihály”, *Keresztény Magvető* 1, 1. sz., (1861): 180–181.

zött.²³ Egyelőre még korai lenne meghatározni a III. kötet szerzőinek helyét ebben a folyamatban, de praxisukból villantok föl néhány példát, amelyek talán segíthetik az alapos kutatást.

A források szembesítése, értékelése, ha nem is teljesen következetesen, de jellemző az egyháztörténet íróira. A tordai templom 1721-ben történt elfoglalása kapcsán a következőket írja Kozma Mihály: „Ez az átengedő levél érdekes föltevésre nyújt alkalmat. A templomot ugyanis Tordán augusztus 6-án követelték, s a róla szóló írást ugyanazon év ugyanazon napjáról Szebenben keltezték, ami az aláírók testi megkettőzése nélkül lehetetlen. Minthogy pedig ez a józan ésszel ellenkezik, a történeti igazságot hozzávetéssel kell kihámozniunk” (285.). A források értékelésének célja Kozma Mihály művében a történeti igazság²⁴ kiderítése, bemutatása. A történeti igazság pedig a tények ellentmondásmentes kapcsolata a valósággal. A tények közötti ellenmondást a történész feloldhatja például „hozzávetéssel”, a tények ellentmondását feloldó logikai konstrukcióval. A konstrukciók bizonyos valószínűségi fokkal rendelkeznek („A dolog minden valószínűség szerint úgy történt...”), ezért alternatív konstrukció is felállítható („Akinek azonban ez a magyarázat nem tetszik, fölteheti...”). A történeti igazság rekonstruálása lehetséges.

Amint már korábban is láttuk, a szóbeli forrásokat is szembesítik, és kritikai megjegyzéseket is tesznek. Kissolyosi Gálffi György hévízi unitárius pap – mára elveszett – naplóját kivonatolják az egyháztörténet írói, és idézik annak gondolatait a források hitelességéről: „Legtöbbször igen kétes értékűek azok a hallomások, amik másoktól, legkivált olyanoktól erednek, kiket pártédek vezet, és akik övéiket s azok minden cselekedetét magasztalják. Hanem amiket nemcsak fülünkkel hallunk, hanem szemünkkel is látunk, amiket szinte kézzel megfoghatunk, az ilyenek egészen bizonyos dolgok s azokat hiába tagadják! Mert a helyi lakos mindent jól megfigyel, és sok dologban maga is benne lévén, egyetmást saját szemével lát. Amik pedig nem sokkal otléte előtt történtek, a legbiztosabb, s még a gyerek előtt is ismert forrásból kapja. Ha valami felől kétségei vannak, azt az abban szereplő személyektől szorgalmasan megtudakolja, szándékkal olyat nem ír, ami kétséges, még kevésbé olyat, ami nem igaz, és senkinek nem hízeleg. ...ha valamit egész bizonyossággal nem tud, és ha olyan for-

²³ BIERBAUER Virgil, „Székelyföld templomairól”, in SAS Péter, szerk., *Ódon Erdély* (Budapest: Magvető [é. n.]), II. k. 403–428. Idézi: MOHAY Tamás, „Egy ünnep alapjai: a csíksomlyói ünnepi búcsú új megvilágításban”, *Keresztény Magvető*, 111, 2. sz. (2005): 121.

²⁴ „Következik a hévízi pap elbeszélése, mely itt-ott némileg össze van vonva, de sehol sem a történeti igazság meghamisításával.” (294.)

dul elő, amit egyik-másik tagad, csak akkor fogadja el, ha a többség állítja. Az ilyen író állításait bizonyosaknak kell vennünk” (300–301.). Kozma Mihály és János ezeket az elveket bizonyára elfogadták, s alkalmazták.

Az unitárius egyháztörténet korábbi köteteiben is kettős szerkezeti elv valósult meg. Egyrészt bizonyos tematikus, formális egységek (tomus, liber, caput pars, sectio) határozták meg a logikai szerkezetet és a szerkesztés elveit. A harmadik kötetben is megmarad ez a formális szerkesztési elv, de a lineáris időszemléleten alapuló történetírás egyik alapvető módszere válik uralkodóvá: az események kronologikus elbeszélése. Az 1716-os év Kolozsváron történt eseményeit „a történetet naplószerűen, a maga fölötté szánandó folyásával, sorrendben adjuk elé” (84.). A 18. század püspökeit tárgyaló részt Kozma Mihály így vezeti be: „...amelyben a korábbi három évszázadot átfogó könyvektől eltérően nem fejezetek és szekciók rendjében történik a dolgok, tettek és események áttekintése, hanem időrendben” (1225.).

Az idő mint szervező erő mellett a történelem folyamatát az egyháztörténetírás tehát tematikus egységekben, logikai szerkezetben ábrázolta. A III/I kötet főbb tematikus egységei: kerettörténet (üldözés- és szenvedéstörténet, unitárius sérelmi politika); eseménytörténet (pl. II. fejezet. Rákóczi Ferenc fejedelem fölkelése, a rákövetkező kiengesztelődés és a tíz évig tartó vallásbéke; helytörténet, közösség- és gyülekezettörténet (pl. III. fejezet. A kolozsvári unitárius egyház üldöztetései, V. fejezet. Néhány külön eklézsiának, mint a tordainak, hévizinek, szentháromságinak, kálinak, gálfalvinak és sinfalvinak sanyargatása); társadalomtörténet (IV. fejezet. Az unitáriusokat kizárják minden hivatalból, méltóságból és tisztségből, s így a világi jövedelmek élvezéséből is); intézménytörténet (VI. fejezet. A kolozsvári városi unitárius iskola sorrendben a harmadik, a Magyar utca északi során s részben megsemmisítése, VII. fejezet. A kolozsvári unitárius iskola igazgatói, tanárai, főnökei és az eklézsia papjai a XVIII. században), az egyház működése (Függelék a következő VIII. fejezethez [Egyházi rendtartás – *Disciplina ecclesiastica*]; IX. fejezet. Mely tartalmazza az 1641. évtől a fölszentelt papok névsorát).

Amint említettem, a continuatorok egyszerre adatgyűjtők, másolók, történetírók, értékelők, szerkesztők és saját koruk történelmi szereplői. Hol történetíró szerepében látjuk őket, néha azonban mint egy-egy esemény aktív vagy passzív résztvevőivel találkozunk velük. Néha egyes szám első személyre váltanak a történetek, néha a történeírók valamelyike jelenik meg az eseményekben.

Az öreg Kénosi Tőzsér Jánosról például így írnak az egyháztörténet folytatói: „Az unitáriusok bánatát még növelte az is, hogy azon királyi rendelettel, mellyel a szentrontási [szentháromsági – KJ] templomot a katolikusoknak adták,

bezáratták és lepecsételtették a káli és gálfalvi újonnan épült két templomot is, és oda 1772-ig istentiszteletük végzésére az unitáriusokat be nem bocsátották... Eközben katolikus részről, igaz, jött-ment emberek, olyan híreket terjesztettek, hogy Aranyosszékre misszionárius érkezik. Ez a hír igen megrémítette vagy megzavarta az öreg Kénosi Jánost, a bágyoni unitárius eklézsia papját, ki különben kegyes és igen tanult, de gyöngye egészségű ember volt. Mert híre járt, hogy a misszionárius, katonai hatalomra támaszkodva, legelőször is az ő parókiáját támadja meg. Az öreg tehát e hírre értékesebb könyveit és házi fölszereléseit összehűszepakolta, s Tordán biztonságba helyezte. A szomorú események kimenetelével csak maga akart szembenézni.” (463.)

Uzoni Fosztó István is több alkalommal megjelenik mint történelmi szereplő. A Torockószentgyörgyön történetekkel kapcsolatban értékes adatot olvashatunk. „E levéllel előkészítve Domokos Ferenc, a ferencesek főnöke, és Török nevű ferences testvér szeptember 20-án elmentek az odavaló unitárius paphoz, Uzoni Fosztó Istvánhoz, s ott a misszionárius nevében ezt mondták neki: A tisztelendő misszionárius testvér meghagyja Kegyelmednek, hogy holnap jó reggel a falu piacán emeljen szószéket, és a maga hallgatóit, ő tisztelendősége szent beszédének meghallgatására oda rendelje ki, s maga is jelenjék meg. Erre a pap így válaszolt: Nem lévén joga arra, hogy nekem rendelkezék, tehát az engedelmeség kötelezettsége is önként elesik. Különben is nem szokása a bevett unitárius vallásnak a piacon szószéket emelni, s a népet Isten igéjének meghallgatására odacsóditeni, mivelhogy ez a nép nem kényszerűségből, hanem jószántából híve Krisztusnak. Itt, e hazában harangszóval szokták a híveket istentiszteletre összehívni. Ezért ő ezt a törvénytelen megbízást még a szomszédjával sem közölte.” (464.)

Uzoni Fosztó István történetírói küzdelmeiről és haláláról ekként számolnak be utódai. Kozma Mihály így ír: „Mindezt [Szentábrahámi L. Mihály életrajzát – KJ] amikor néhai Uzoni István méltó szavakkal készült lefesteni, tolla cserben hagyta, mert, ahogy maga bevallotta, nem tudta, hol kezdje, mely csapáson folytassa, és hogyan fejezze be az ő méltatását. Ekkor még lett volna ideje e nagy férfi megörökítésére, de később halála e tervét dugába döntötte, s még csirájában elfojtotta” (699.). Bartók János pedig szűkszavúan a tordai unitárius templom 1721-ben történt elvétele eseményeinek szívszorító ismertetése közben számol be Uzoni haláláról („A folytatás hiányzik, mivel ennek a műnek az íróját, Uzoni Fosztó Istvánt 1778. január 22-én elragadta a halál. Temetése január 25-én volt”) (289.).

Kozma Mihály²⁵ nagyon sok helyen megjelenik szereplőként is: néha szerényen háttérbe húzódva,²⁶ néha szemtanúként,²⁷ néha hivatását végző diákként, papként (pl. Agh István fiának temetésén mondott beszéd),²⁸ néhol a történetírói

²⁵ Vigyázni kell, mert több Kozma Mihályról is említés történik a műben. Kozma Mihály tordai diák nem azonos sem id., sem ifj. Kozma Mihállyal – „[1722.] December 6-án, egy vasárnap, Sinfalván Toroczkai asszonyoság öméltóságánál istentisztelet folyt. Egy tordai diák, Kozma Mihály prédikált azon ige alapján, hogy: Beati qui lugent. ‘Boldogok, akik sírnak.’ (Mt 5,4) Ez alkalommal a jezsuita Bernád titokban az ablak alatt hallgatózott. Végét sem várta a prédikációnak, hanem egyszerűen váratlanul berontott a házba, és az istentiszteletet meg a könyörgést, acsarkodó fenyegetőzéssel közbekiabálva, megakasztotta. Erre őt az asszonyok szoros gyűrűbe fogták, s csúnyán elbántak volna ezzel az izgága emberrel, ha Toroczkai úrasszony ebben őket meg nem akadályozza. Azonban a jezsuitát tiltakozva figyelmeztette, hogy többé az udvarára törvénytelenül be ne rontson, mert ha ebből valami váratlan kellemtelensége támad, magára vessen. Azt mondják, Bernádnak pirulást nem ismerő arcán ez egyszer a lelkiismeret furdalásnak némi nyomai mutatkoztak.” (489.)

²⁶ „én Kozma Mihály, azonban nem mentem ki, hanem egy sarokban meghúzódva figyeltem.” (394.)

²⁷ „Amiképpen a tizenkét apostol közül az egyik kiugrott, majdnem hasonló eset történt a hat megidézett egyikével, Sárosi Györggyel is. Ő jelen volt az összejöveteleken és tanácskozásokon, amiket nekem, Kozma Mihálynak, szentlászlói papi házamnál a templom visszafoglalásának tárgyában több alkalommal tartottak...” (396.) Egy másik példa: „E rendelet és kormányászéki meghagyás következtében 1764. április 16-án, az Állandó Táblától kiküldött biztosok, úgymint a katolikus Csapai László és a református Botos Sámuel által, Sándor Ferenc, [KJ III/I 338] a katolikus egyházkör főesperese, három más plébános, birtokosok, úgyszintén a Szeredaiak, unitárius részről pedig Iszlai István, köri felügyelő gondnok és Nagy Zsigmond, valamint az unitárius egyházkör esperese, Sala Mihály és jegyzője K[ozma] M[ihály] jelenlétében a templom a maga tartozékaival együtt a katolikusoknak átadatott.” (398.)

²⁸ „Templomszentelő beszédet mondott Kozma Mihály köri esperes Haggeus 2,9 alapján...” (403.) „De ez az öröme [t.i. Agh István püspöknek – KJ] sem volt zavartalan. István nevű fiát, ki a Királyi Táblán szintén fölesküdt íródeák és jegyző volt, jó igyekezetéért és engedelmes, szelíd magaviseletéért mindenki szerette [KM III 538], s jó reménységgel néztek jövője elébe. Ő amikor 21 éves korában a marosszéki Sáromberke község közelében a Maroson át akart kelni, lovastól a vízbe bukott és belefúlt. A vízből kihúzták és a sáromberki papnak, a református egyházkör jegyzőjének házához vitték, majd innen átszállították az iklandi unitárius eklézsiába. Itt, miután a marosi unitárius egyházkör jegyzője, K[ozma] M[ihály] Jón 2,4–5, alapján elbúcsúztatta, tiszteességgel eltemették az iklandi temetőbe. Sírját hittestvére, Csiki István a következő fölírással jelölte meg: Viator vani et vide! Stephanus Agh junior sub bona spe egressus, vix milliare progressus, ab unda Marusii oppressus. Anno aetatis XXI. Suffocatus, hic jacet tumultus. Disce viator: nescit homo finem suum Anno 1768. 4a Xbris. ‘Jöjj, utas és lásd meg! Ifjabb Agh István jó reménységgel kiindulván, alig egy mérföldet haladván, a Maros hullámától elnyeletvén 21 éves korában megfulladt. Itt fekszik eltemetve. Tanuld meg utas: ember nem tudja, mi vég vár reá! 1768. december 4.’” (725.)

feladat nehézségeivel küzdve. („Azért én sem kecsegtethetem magam azzal, hogy Uzoninak meghiúsult tervét föltámaszthatom, s Szentábrahámiról hú képet festhetek. Bevallom, képtelen vagyok ekkora föladat megoldására.”) (699.)

E hatalmas munkába mindvégig érződik a continuatorok személyes jelenléte. Éppen ez az, ami történeti forrásértékén túl élménnyé teszi a kötetet. A sine ira et studio elvére való törekvés mellett nagyon is hangsúlyt kap a személyes küzdelem, sors, fájdalom.

Milyen történelemkép bontakozik ki e kötetből számomra? Az eddigiekből is érzékelhető, hogy a szerzők történetírói módszere nem zárt módszertanon alapul. Tekintsünk úgy erre a kötetre, mint olyan történetírásra, ami a történeti szubjektivitásra, az unitáriusok sorsában személyesen osztozó, egyháza sorsát átélő és alakítani próbáló értékvezérelt reprezentációra építve mutatja be a 18. századi Erdély és az unitáriusok akkori jelenét és múltját.

Az előtérben a mikrotörténeti színpad jelenetei zajlanak. A nagy mennyiségű forrás, adat részletes betekintést nyújt a 18. századi államigazgatás, jogrendszer működésébe (375.), az emberi konfliktusokba. Számptalan apró példája jelenik meg a gyarlóságnak, a hitelhagyás személyes és szükségszerű (megélhetés, életben maradás) konfliktusainak, a kitartásnak, a hősiességnek, hithűségnek is (kiemelném Váró Mózes levelét a hitében megingó Gáll Józsefhez [447–449.]). Betekintést kapunk a 18. századi írásbeliség és szóbeliség rétegeibe, a politika működésébe és mindennapi félelmek, hiedelmek világába.

A háttérben, a kulisszák mögött azonban a történelem mikrofolymatai zajlanak, mint Tom Stoppard híres művében, amelyben Rosenkrantz és Guildenstern szempontjából mutatja be a helsingőri várban játszódó tragédiát, Hamlet történetét. A történelem mellékszereplőinek nézőpontjából látjuk a történelem nagy folyamatait. Néha belelátunk a nagy színjátékba, néha csak hírt hallunk róla. Az erdélyi unitárius egyháztörténet olvasása közben is olyan érzésünk van, mintha a történelem nagy folyamatai valahol a messzi távolban játszódnának. A makrotörténet a színpalak mögött zajlik, a színpadon pedig az erdélyi unitáriusok tragédiáját látjuk. Egy hosszabb – talán szemléletes – példa az 1763. év eseményeiről ennek illusztrálására:

„A mi szent királyi Fölségünk, Mária Terézia és Frigyes porosz király közt a háború hat évig húzódott. E háborúra az unitárius papság is különös vetélkedéssel hozta meg alattvalói áldozatát. Végre az 1763. év véget vetett a háborúnak és meghozta az áldott békességet. Ez alkalommal március 14-én egy Bécsből küldött kegyelmes leiratban elrendelték, hogy egész országszerte buzgó hálaadást küldjenek Istenhez. E leirat mását március 24-én közölték Agh István unitárius püspökkel, ő meg körlevélben, a megszokott közlési módon, tudtára adta összes

papjainak. Ennek következtében az unitáriusok hűséges népe nagy buzgósággal adott hálát az Atyaistennek, a közbenjáró Jézus által, hogy a keresztény fejedelmek közt létrejött a béke. Kérték egyszersmind Istent, engedje meg jóságosan, hogy e békesség mézét ők is élvezhessék. De amiképpen a békesség királya és ura azt ígérte, hogy az igazi lelki béke virága csak az üldözések közepette fog kinyílni, Jn 14,27 és 16,33., azonképpen már olyan a világ szokása, hogy külső béke idején Krisztus hú tanítványainak belső békéjét külső üldözések közepette engedi kihajtani, a belső béke pedig csak külső változások és háborúk idején tud ideig-óráig fölragyogni. Ezért valaki ezt a kívánságát fejezte ki: Adj, Istenem, háborút a fejedelmeknek, hogy nekünk békét hagyjanak! Amikor megnyugszik az ország, akkor kezd az üldözés következtében megzavarodni a vallás.

A császári és királyi udvarban ugyanis elhatározták, hogy Erdély Nagyfejedelemségben egy különleges határőrségi gyalogos és lovas katonaságot állítanak föl azon célból, hogy azt, egyrészt saját maguk és a haza hasznára, másrészt, alkalomadtán a belső béke megőrzésére s az egész birodalom védelmére használják föl. Azért (mondja a király az 1764-ben kiadott Regulatorum, rendszabályzat bevezetőjében), hogy e kegyelmesen magunk elé tűzött kettős célt elérhessük, szemünket mindenekelőtt, a székelyek nemzetére fordítottuk, mint akik saját alkotmányukból kifolyólag már ősidők óta, kezdettől fogva született katonák, s dicsőségük, melyet a régi időkben vitézségükkel vívtak ki, általánosan ismeretes. E katonaság föllállítása végett Siskovics tábornok, továbbá gróf Bethlen Miklós, fejedelemségi főbiztos, valamint gróf Lázár János, december hónapban Csíkba érkeztek, s a legfőbb elhatározást kezdték foganatosítani, mire a királyi parancs és tetszés ellenére, 1764. január 7-én Madéfalván megtörtént a székelyek lemészárlása.” (443–444.)

A távolban folyó háborút követő béke, a jó császár, a messi császári és királyi udvar, ahonnan csak végrehajtandó rendeletek, parancsok jutnak el Erdélybe. A történelemelméleti bölcselkedés fájdalmas végeredménye az ironikus, szarkasztikus sequencia és az eseménysor végkifejlete a madéfalvi veszedelem. A 16. századi unitárius aranykor híres emblémájának felirata szerint a háborúból béke, a békéből jólét, bőség származik (Ex bello Pax, ex pace ubertas).²⁹ A 18. századi kívánság szerint „Adj, Istenem, háborút a fejedelmeknek, hogy nekünk békét hagyjanak!” Nem várnak nyugalmat sem a háborútól, sem a békétől.

A távoli kulisszák mögött zajló események az erdélyi városok, falvak lakóit, a mellékszereplőket a tragédiába sodorják. A jó király és az unitáriusok életét

²⁹ ENYEDI György *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* című műve 1598-ban Kolozsvárott megjelent kiadásának címlapján található az embléma.

meghatározó irányító akarat is távol van. A történetben csak a közvetítő szereplőket (katolikusok, jezsuiták, misszionáriusok, világi politika szereplői) látjuk, akik „Hány tervbe belefogtak az unitárius egyház lerontására, vallásuk kiirtására, micsoda eszközöket alkalmaztak hol nyíltan, hol alattomban, mindezt, ha emberek és angyalok nyelvén szólnék is, elmondani nem tudnám” (5.). Az unitárius történelmi tudatban és a sérelmi politika érvrendszerében is megjelenő 16. századi „aranykor” képe élesen szemben áll a 18. századi szenvedések ábrázolásával.

Az Erdélyi Unitárius Egyház történetének e hatalmas kötete nem letisztult, befejezett történetírói munka, hanem annak a történetírói heroikus küzdelemnek a folyamatát mutatja, amelyben a közösségi és személyes emlékezet történeti narrációvá válik. A források sokfélesége, a rendezőelvek (kronológia, tematika), valamint az ezekre épülő formális szerkezet (könyv, fejezet, szakasz) kavargó dinamikája feszültséget teremt, amelyet a kötet bevezetőjének irodalmi műfajmeghatározása foglal keretbe. E szerint a munka az unitárius egyház siralma (3.). A történeti narráció irodalmi és liturgiai analógiája, archetípusa a lamentáció (siralom, panasz). A lamentáció műfaja és az *Előszó* bevezetésében idézett bibliai szöveg (Jer 9) egyszerre kapcsolja össze a történelem rétegeit, a közösséget és egyént. Ez teszi lehetővé, hogy a történetíró egyszerre szóljon közössége és saját nevében is.

Végül a kötet fordítójáról és szerkesztőiről. A kötetet fordító Márkos Albert munkájáról a szerkesztők által összeállított *Útmutató az Olvasónak* című részben olvashatunk a fordítói tevékenységet méltató megjegyzést. „Ez a heroikus teljesítmény nemcsak az unitárius egyház történetében, de a 20. századi fordításirodalomban is kiemelkedő. A rendkívül bonyolult szerkezetű teológiai, olykor körmondfont jogi, máskor meg barokkos, több soros körmondatokat gyönyörű, míves magyarsággal adja vissza.” De „heroikus teljesítmény” volt a jelen kötet szerkesztőinek munkája is. Elkészítették a Kozma Mihály-féle kolozsvári kézirat öt kötetének áttekintő, részletes tartalomjegyzékét (835–967.), 273 (!) oldal mutatót (Személynévmutató, Helynévmutató, Az unitárius zsinatok hely szerinti mutatója, Az unitárius zsinatok időrend szerinti mutatója, A tárgyalt művek szerzők szerinti mutatója, A tárgyalt művek cím szerinti mutatója). Ötvenoldalas képanyag illusztrálja az egyháztörténeti kézirat jellemzőit. Összevetették az egyháztörténeti szöveghagyományban található szövegeket, azonosították és feloldották a hivatkozásokat. Néhány jegyzet egy-egy filológiai tanulmánnyal velekszik (688.). Nagy tisztelet és köszönet illeti őket, a fordítót és szerkesztőket mint continuatorokat. Reméljük lesz erejük a hiányzó VIII. fejezet kiadására is. A kiadók és támogatók segítsék továbbra is munkájukat.